

„Minket, Gyuszi, szeretni kell”

József Attila, Illyés Gyula és Flóra

*Érzelmi háromszög-rekonstrukció
versek, naplójegyzetek, emlékezések, levelek alapján**

SZÍNPADKÉP:

A pódium közepén egy ágy mintegy függőlegesen kettészeli a játékteret, balról-jobbról egy-egy széssel.

Szemben középütt a falon Flóra, tőle balra József Attila, jobbra Illyés Gyula fényképe 1937-ből, kinagyítva – mintegy ikont formázva.

A bal térfélen kávéházi miliő: a falon tükrök, márványtetejű asztal, kávécsészékkel, vizespoharakkal, három széssel.

A jobb térfélen polgári szobabelső, két kényelmes fotel, köztük dohányzóasztal, rajta borospoharak, naptár, napló, íróeszközök; a sarokban meleg színű cserépkályha. A falon családi fotók.

A bal színpadrész a múlt, a szemközti oldal a jelen színtere.

ILLYÉS GYULA:

(Egy 60-as évekbeli *Kortársat* lapozgat.)

A Jókai Színházban hónapok óta játszanak egy színdarabot. A főhős József Attila. Tragédiájának a három fő okozója a hiú irodalmi vezér, az álnok barát s a hűtlen kedves, még csak nem is József Jolán regénye, hanem a melodramák hagyományos receptje alapján. Költött nevekket. A darabot nem láttam. A kritika kedvezőtlen. A *Kortárs*-ban Hermann István így véd meg: „A Babits- és Illyés-ábrázolás legfeljebb mozzanatszerűen igaz.”

Eddig azt hittem, Babitsot érte a legtöbb mocskok ebben az országban. Úgy van. De már versenytársa vagyok, s elszorul a szívem az undortól, hogy elébe fogok vágni.

Itt ülök asztalomnál hatvanöt évesen. Hogyan invitáljam körém ifjúkorom társait, hogyan hívjam őket életre a múltból? Megvan a szomszéd szobában az asztal, amelynél egykor szerény vacsorák közben József Attilának bort töltöttem. Alakját minden pillanatban oda tudom képzelni, még jellegzetes fejfélrehajtását, kutató hunyorítását is látom. De milyen alakban üljek én magam vissza a régi helyemre? Képtelenség, hogy a hajdani alakban. Hisz ma is élek.

---

* A Petőfi Irodalmi Múzeum Felolvasószínpadán 2004. február 28-án bemutatott – majd április 16-án megismételt – dokumentumdráma sorozatszerkesztője: Petrányi Ilona, dramaturg: Radnóti Zsuzsa, rendező: Forgách András. Szereplők: Bertalan Ágnes (Flóra), Bertók Lajos, illetve Kaszás Gergő (József Attila), Hegedűs D. Géza (Illyés Gyula). – A szöveg először a *Napút* című folyóirat 2004. májusi számában jelent meg (11–44. p.)

Képzeld el, ötszáz év múlva is lesz nyoma korunk magyar irodalmának; lesz valami kézikönyv mindkettőnk fényképével. Ő, mint a fiatal Petőfi; én az öreg Aranynál is öregebben.

JÓZSEF ATTILA:

(Belép, leül a márványasztal mellé, körülnéz.)

Hol lehet itt mecénást szerezni?

ILLYÉS GYULA:

Már első személyes találkozásunkkor tökéletes volt köztünk a bizalom, a nyílt beszéd. Ez közvetlenül azután történt, hogy ő megjött Párizsból. Tőlem tudakozódott a hazai viszonyok, illetve a távolléte alatt történt változások felől.

(Feláll a fotelból, átsétál a kávéházi asztalhoz.)

Este volt; a Simplon kávéházban ültünk. Vidám volt, bőbeszédű, huszonegynéhány éves. A gátlástalanságig magabiztos. Rögtön az elején meghökkenett egy mondatával.

JÓZSEF ATTILA:

Hol lehet itt mecénást szerezni?

ILLYÉS GYULA:

A meghökkenést nyomban föloldta egy gyermekien tiszta mosoly. Úgy mondta azt a néhány szót, ahogy a gyermek idegenben is enni kér, vagy azon nyomban belenyúl az asztalra tett süteményes tálba. Pazar fényben úszó hatalmas kávéházi teremben ültünk, az asztaloknál pompázatos nők, csupa dúsgazdag, vacsoraképes polgár. A mi zsebünkben alig több, mint egy kávé ára. Bennünket tordai hasadék választott el a karunkat érintő polgári világtól. Mélységesen megvetettük őket, mint forradalmárok. Kérni tőlük valamit? Majd ők fognak tőlünk, sokkal hamarabb, mint gondolnák.

(József Attila átnyújtja barátjának *Nem én kiáltok* című kötetét.

Illyés végiglapozza, majd elrakja.)

JÓZSEF ATTILA:

A dedikációt meg se nézed?

ILLYÉS GYULA:

(Kinyitja a könyvet, olvassa.)

Illyés Gyulának

*Minket, Gyuszi, szeretni kell
s engem tán jobban s láthatóbban.*

*Ki vassal szerelmet mível,
az földet mível parasztsorban.*

*Mi föld vagyunk s ha meghalunk,
minket nem is kell eltemetni,
de addig addig el kell minket
az Istenek elől szeretni.*

JÓZSEF ATTILA:

(Kiveszi a kezéből, folytatja.)

*Így egymás nélkül kódorogva
fojtott dühünk az égbe száll –
s a fojtott düh az Isten lelke
s az Isten földet nem kapál.
Szervusz, öllelek Attila*

ILLYÉS GYULA:

A vers, ha jól emlékszem, rögtönzés volt. József Attila 1928, 1929 vagy 1930 tavaszán írta be *Nem én kiáltok* című kötetébe, melyet akkor ajándékozott nekem – vagy az ő lakásán, vagy az én Lehel utcai lakásomon, miután az egész napot együtt töltöttük.

JÓZSEF ATTILA:

(Levelet ír.)

1928. szeptember 30. Vágó Mártának.

Drága kis életem... Illyéssel beszéltem, gyönyörű négy részből álló verse jött a Nyugatban, bátyja halálára írta, „Búcsúztató”-nak. Úgy vélem, többet ér minden eddigi versénél, tehát nagyon jó. De jött kívülről lótól-öszvértől-szamártól. Ha csak Illyéstől jöttek volna, úgy azt hittem volna, hogy az enyéim biztosan nagyon gyöngék, rosszak, nincs önkritikám, mert hiszen ért hozzájuk Osvát. Mikor megláttam a Nyugatot egy kirakatban, elsápadtam, köd-gomolyag-halványan néztem a címlapját félórán keresztül. Most már röhögnék, röhögnék – de legbelül igen fáj. Te pedig azt hiszed, hogy túlságosan önhitt vagyok. Pedig igazán régen eltemettek volna már, ha nem neveltem volna ki magamban azt a bizonyos és sokat fölhányt öncsodálatot. Ami kívülről hiányzik a világból, azt az ember belül, önmagában kell megteremtse, mert máskülönben elpusztul.

ILLYÉS GYULA:

(Tünődve, félre, mintegy magának.)

Miért látogatta József Attila anyámat, miért járt hozzánk akkor is, amikor tudta, hogy én nem vagyok otthon? Anyám fehérneművarrásból tartotta fenn magát. Ritka látogatóit a vidéki vendéglátás szokásaival fogadta, kötelezőnek érezvén, hogy étellel s pihenő hellyel is megkínálja őket. Berda Józseftől tudom, aki újpesti útjain szintén fölfölkereste, hogy a nagy bögre kávé, s a vastag vajás kenyér kijárt neki, távollétemkor is.

József Attilát bizonyosan nem a bögre kávék és vajás kenyerek vonzották. Hisz a kivillamosozás árából azt bent a városban bármelyik kávéházban megkaphatta volna. Megtörtént, hogy csak pihenni jött. Elbeszélgetett egy darabig, aztán engedélyt kért, hogy amíg anyám a konyhában dolgozik, aludhassék egyet a szobában, a díványon. De ezekről nekem alig tett említést.

JÓZSEF ATTILA:

*Megszült Pöcze Borcsa,
kit megettek a fenék,
gyomrát, hasát sorba,
százláb súroló kefék.*

*Szerettem Lucámat,
de Luca nem szeretett.*

*Bútoraim: árnyak.
Barátaim nincsenek.*

ILLYÉS GYULA:

(Naplót ír.)

1929. november 15. szombat

A Bartha Miklós társaságból kivált „ifjak” tartanak megbeszélést a baloldali munkásifjúság képviselőivel egy közösen szerkesztendő folyóirat ügyében. Zaj, fecsegés. Állandóan mellébeszélnek a tárgynak. Megjelenik József Attila; Kodolányi, Fábrián éljent kiáltanak, az egész dolog kezd komikussá válni.

A sarokban ülök s kipróbálom régi módszeremet, teljesen elkülöníteni magam és tudomást se venni, mi történik körülöttem...

Széteszlottunk. A körútra a Király utcáig együtt jöttem Harasztival, Józseffel, Antallal. A költészetről folyt a szó. József át fogja írni eddigi verseit forradalmiakká és kiadja, *Üsd a tőkét, ne siránkozz* címmel.

JÓZSEF ATTILA:

(Belevág Illyés szavába.)

Döntsd!

ILLYÉS GYULA:

Üsd a tőkét, ne siránkozz címmel.

JÓZSEF ATTILA:

„Döntsd! Illyés Gyulának barátsággal és szeretettel...”

ILLYÉS GYULA:

Amit József Attiláról írtam 1932-ben... a *Nyugat* számára készült; addig ott József Attila ismert Babits-ellenes pamfletje óta semmi nem jelent meg tőle. Az én bírálatom ezt akarta megtörni; előkészíteni, hogy József Attila ismét dolgozzon oda is, béküljön ki Babitscsal.

JÓZSEF ATTILA:

(Átnyújtja a dedikált kötetet.)

„...Döntsd! József Attila” 1931. március 21.

ILLYÉS GYULA:

(Felolvassa kritikája szövegét.)

Nyugat, 1932. december 16.

Külvárosi éj. József Attila versei

Az ő világa a külső, nyugtalan világ, fegyelmezett, nyugodt belső világból nézve. A leg-szerencsésebb költői alkatok egyike ez, mely kitűnően érvényesülne az ő izmos, friss, az ősi virágénekek magyarságát idéző nyelvezetében, de ő nem éri be ezzel. Három-négy hibátlan szakasz után ráeszmél, hogy ő tulajdonképpen forradalmár is, sőt – és itt jön a nehezebbje – tudományosan képzett marxista is. Nem szeretném, ha félreértenének. Semmi kifogásom forradalmisága ellen, a baj csak az, hogy ez épp egy nyugodt szemléletű, minden izgalomtól és lázítástól mérföldre eső vers írása közben jut eszébe. A két, merőben különböző érzelmi állapot nem fér össze.

JÓZSEF ATTILA:

Hódmezővásárhely, 1932. december 19-én, Szántó Juditnak.

Drága Jutka. Tegnap este előadást tartottam az új magyar költészetről, nagy sikerrel. Hogy s mint vagy? Ha jössz, hozd magaddal az Illyés és Erdélyi verseit, valamint az új Korunkat.

ILLYÉS GYULA:

Az *Óda* volt az utolsó vers, amelyet József Attila szájából hallottam. Kora délelőtt a Nádor utcában föl-alá járva hallgatom a verset, akkori hivatalom (a Phoenix biztosító) házfala mentén, ahonnan – a lármás hivatali szobából – néhány percre valami ürüggyel kiléphettem. 1933 nyarán még lakáslátogató viszonyban is voltunk: helyzetünkhöz mért vacsorával ünnepeltük meg, hogy az *Óda* a *Nyugatban* jelent meg.

Az én moszkvai utam szakította meg igen hosszú időre (halála előtti időig) a baráti viszonyt köztünk. Mialatt én kint voltam, cikket írt s akart közölni arról, hogy személyemben méltatlant hívtak meg az orosz írók: mert csak külsőleg vagyok forradalmár, valójában fajvédő, azaz fasiszta vagyok.

A Sallai-Fürst kivégzése elleni röpirat perében, mint közös vádlottak, tán két alkalommal is együtt vártuk a fellebbezési tárgyalást, de a váróhelyiség más-más sarkában. Épp csak biccentettünk egymás felé; meglehet, hogy 1934 után azt sem.

(Levelet ír.)

1934. szeptember 11-én, József Attilának:

„Kedves Barátom,

a »Válasz«, – melynek törekvését bizonyára ismered – általam kér meg, adj verset a lap következő számába.

Kérlek, hogy a kéziratot lehetőleg a jövő hét közepéig küldd, postán.

Szívésségedet előre is köszönöm; üdvözöl Illyés Gyula.”

JÓZSEF ATTILA:

(Elfordulva, a válaszlevelet fogalmazza.)

„Kedves Barátom!

Ma vettem kézhez a Bucsinuszkyba címzett leveledet...”

ILLYÉS GYULA:

Volt még egy hasonlóan fájdalmas – akkor kínos – találkozásunk Bartók vigadóbeli hangversenyének végén. A földszintre vezető széles díszlépcső egyik szárnyának tetejéről megindulva öt pillantottam meg a másik lépcsőszárny tetején. Ő is észrevett. Hogy együtt haladunk a tömeggel, a két lépcsőszárny tövénél természet-szerűleg találkozunk. Kölcsönösen úgy tettünk, mintha nem akadt volna össze a pillantásunk.

JÓZSEF ATTILA:

„Szívesen állnék rendelkezésetekre, – ehhez azonban tudnom kellene előbb, hogy mit fizet a Válasz. E lap szellemi irányítói eddig magatartásukkal nemigen szolgáltattak okot, hogy vállalkozásukkal baráti – és nem üzleti – kapcsolatba kerüljek. Üdvözöl József Attila”

ILLYÉS GYULA:

(Naplójából olvas, elfordulva barátjától.)

1935. február 16.

Hallom, hogy József Attila hogy beszél úton-útfélen rólam. Gyaláz és rágalmaz. Levelet írtam Józsefnek: *Kedves Barátom, most felelek régi leveledre. A Válasz már fizet. A lap összeállítói szeretnék, ha dolgoznál, közibük tartoznál. Őszinte nagyrabecsüléssel Illyés Gyula.* – Mi ez? Gyávaság? Taktika? Bosszú azzal, hogy én viszont nagylelkű vagyok.

JÓZSEF ATTILA:

(A kávéházi tükörben tűnődve nézi magát.)

Osztás után

*A kártya ki van osztva. Reszketünk,
Észak, Kelet, Nyugat és Dél kezében,
bubik, királyok, dámák jelmezében
s szótlánul várjuk, mit tesz végzetünk.*

*Ki vagyunk osztva. Megvan helyzetünk.
Mit tehetnénk a szabály ellenében?!
Mint mozdulatlan csillagok az égen,
változhatatlan rajzunk, jellemünk.*

FLÓRA:

(Belép a jobb oldali ajtón, leül a fotelbe, írni kezd.)

József Attilával való ismeretségünk történetét kell leírnom. Bármennyire félek és irtózom attól, hogy legtitkoltabb érzelmi életem nyilvánosságra kerüljön, mégis le kell írnom.

JÓZSEF ATTILA:

*Vörösek és feketék, vérben, gyászban,
fényesre lakkozottan, lámpalázban
így kell kinek-kinek sorsára várni,*

*hogy boldogságunkat, mit rejt szerelmiünk,
a gyönyörű sikert, mely megvan bennünk,
ki tudja-e a végzet licitálni.*

ILLYÉS GYULA:

(Átül Flóra mellé, naplót ír.)

A nő, aki életemnek a gyökérzete lett, akinek birtoklásáért ma is küzdök, nekem gyermeket adott. Ennek a nőnek a házában – a szüleitől örökölt lakásban – lakom itt is, Budán. Ez a nő főz rám, ő foltozza a fehérneműmet, ő intézi a gépírást, a levelezésem. A könyveimbe írt dedikációk egy része az ő kezétől származik: kézírásunk véletlenül olyan hasonló. Nincs olyan emberi vágyam, amit ne teljesítene.

Az egyetlen nő, akinek keresztnevét nem írhatom versbe. Korosztályom legnevesebb költője tette rá kezét.

FLÓRA:

Azt reméltem, hogy az elmúlt évtizedek alatt legalább elhalványodnak a hármunkat – József Attilát, Illyés Gyulát és engem – érintő, bántó hiedelmek, félreértések. De még a durva rágalom sem csitultak el. Néhány éve csak, hogy Illyés Gyula postán, aláírás nélküli nyílt levelezőlapot kapott, újságból kivágott nagybetűkkel, a következő szöveggel: JÓZSEF ATTILA GYILKOSA. Még műveltebb gondolkodásúnak látszó közt is akadt névtelen, aki „márványszívű”-nek nevezte Illyés Gyulát.

Írásom legfőbb indítéka az, hogy letörlődjék férjemről a „bélyeg”, amit olyan igazságtalanul ütöttek rá.

Biztatott, sőt rábeszél a történetek leírására Illyés Gyula is azzal, hogy ő semmiképpen nem kívánja látni, megismerni, mit írtam. Nem szeretné, ha őszinteségemben egy árnyalatnyit is befolyásolhatna az ő személye. Holott én nagyon szívesen vettem volna, ha megnézi. Levelezésünket József Attilával olvasta. Nem volt előtte ebben semmi eltitkolnivalóm.

ILLYÉS GYULA:

Flórába az első pillantásra olyan szerelmes lettem, hogy nem megforrósodott, hanem megfagyott a szívem.

Nős voltam ugyanis.

A pillantás előtt is már ismertem. De csak a hangjáról, s az is megejtett. Mert úgy történt, hogy sötétben találkoztunk.

Feleségem unokanővérével látogatóban jöttek hozzánk, hozzám, Rorschachtesztet csinálni. De késtek, s nekem dolgom lévén, elindultam hazulról. A villamosmegálló előtt jöttek velem szemben. A decemberi alkonyatban épp csak alakjukat láttam.

Fordultam hát velük vissza. Így történt, hogy otthon, a szobámban a villanyt fölgyújtva láthattam először Flóra arcát és tekintetét. És kaptam szívembe azt a végzetes ütést.

FLÓRA:

Milyen „ütést” kaptam én, milyen érzés ébredt bennem, az első találkozáskor? Erős rokonszerv, ami föllobbanhatott volna. De fegyelmeztem, visszafojtottam; nős volt, számomra tehát reménytelen.

Ez a kölcsönös rokonézés, vonzódás Illyés Gyula és köztem nem múlt el. De a tilalom megduplázódott, amikor József Attilával lassanként kialakult a kapcsolatunk.

JÓZSEF ATTILA:

(Immár elfordulva a tükörtől, a közönség felé fordulva.)

*Mit tehetnék a szabály ellenében?!
Mint mozdulatlan csillagok az égen,
változhatatlan rajzunk, jellemünk.*

FLÓRA:

(Közben átsétál a bal térféltre. Leül a kávéházi asztalhoz.)

1937. február 20-án ismertem meg József Attilát személyesen, egyik volt egyetemi társam, Dániel Anna lakásán. Sándor Kálmán szerkesztő, író hozta magával – váratlanul –, hogy csináljam meg vele az akkor igen elterjedt pszichológiai vizsgálatot, a Rorschach-tesztet.

József Attiláról akkor már tudtam, hogy nagy költő, és – talán a versei miatt – nagyobb érdeklődéssel figyeltem rá, mint más, teljesen idegenre. Egész megjelenésében már az első rápillantásra is érezhető volt valami megkapó, eredeti. Engem első látásra, külsőre, ösztönösen a magas, erős, medveszerű férfiak vonzottak. Ő éppen nem volt az.

Ezen az első estén nem sokat beszélgettünk. Csaknem az egész időt betöltötte a vizsgálat, amelyet nem tudtuk befejezni. Általában egy félóra–óra a tíz kép fölvetésének ideje. Vele majdnem két óra alatt csak az ötödikig jutottunk. Rendkívül sok választ adott, rengeteg originális, sőt bizarr feleletet. A vizsgálat fárasztotta. A harmadik képnél azt mondta:

JÓZSEF ATTILA:

Most már csak a maga kedvéért csinálom.

FLÓRA:

Az ötödik végén én ajánlottam, hagyjuk abba. (Soha nem fejeztük be.) Eredménye megdöbbenett, tehetségéhez képest annyira szokatlan tüneteket is mutatott. Megjelenéséből, viselkedéséből, verseiből nem erre lehetett következtetni. Ezt az érzést lassanként enyhítette, majdnem elmosta bennem az, hogy legfeljebb teljes vizsgálat sorozatból mertem csak ítélni, de soha nem egy vizsgálat eredményéből, hát még egy félből? És az, ahogyan közvetlenül utána a verseit elmondta.

Az járta róla, hogy senki, semmilyen szavalóművész, színész nem tud úgy verset mondani, mint ő. Hogy hangjával, hangsúlyával elragadja az embert, varázslatba ejti. Igaz volt.

A nagyszobában ültünk valamennyien, ő a díványon, középen, mi, többiek, mellette, körötte vele szemben (én oldalt). Nyolc-tíz versét mondta el, a *Lidi nénémnek öccse itt...* és a *József Attila...* címűekkel kezdte, lassan, komolyan, majdnem szomorúan. Mindnyájan némán ültünk, nem moccantunk akkor sem, amikor befejezte. Az utolsó az *Óda* volt.

JÓZSEF ATTILA:

(Tekintetével Flórát bűvölve.)

*Szeretlek, mint anyját a gyermek
mint mélyüket a hallgatók veremek,
szeretlek, mint a fényt a termék,
mint lángot a lélek, test a nyugalmat!
Szeretlek, mint élni szeretnek
halandók, amíg meg nem halnak.*

FLÓRA:

Néhány nap múlva, a második találkozásunkkor azt mondta, hogy ezt a verset már az én kedvemért mondta el.

Hétfőn, február 22-én délelőtt telefonhoz hívtak a laboratóriumban. Komoly, férfias hang jelentkezett a kagylóban.

JÓZSEF ATTILA:

Itt József Attila. Nagyon fontos és sürgős ügyben akarok magával beszélni.

FLÓRA:

Hiába mondtam, hogy nem érek rá. Aznap, kedden és szerdán megint fölhevített és annyira erősködött, hogy már nem tudtam kitérni.

JÓZSEF ATTILA:

Higgye el, muszáj találkozniunk! Muszáj!

FLÓRA:

A Nagykörúton egy kávéházba ültünk be. Egy-két verset akart megmutatni, akkor frissiben írta. Csaknem mindegyikben benne volt a nevem, sőt az egyikben a teljes vezeték- és keresztnév is.

JÓZSEF ATTILA:

*Látod, mennyire, félve-ocsúdva szeretlek, Kozmutza Flóra!
E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szivemről,
Mint sebről a kötést, te leoldtad – újra bizsergek.
Szól örökös neved árja, törékeny báju verőfény,
És beleborzongok, látván, hogy nélküled éltem.*

FLÓRA:

Rettenetes zavarba jöttem, és kértem, a nevemet hagyja ki. Megígérte, és a családnevet aztán törölte is.

Egy óra hosszat voltunk akkor csak együtt József Attilával. De az alatt az óra alatt megrendülve láttam, milyen viharszerű érzés fejlődött ki máris benne.

JÓZSEF ATTILA:

Nézze, Flóra, én már az első percben elhatároztam, hogy megkérem a kezét, csak nem mertem azonnal szólni, nehogy komolytalannak, „bolondnak” tartson!

FLÓRA:

Hogy nyilatkozhat így, hiszen csak másodszor találkoztunk?

JÓZSEF ATTILA:

Úgy ismerem magát, mintha ezer éve ismerném.

FLÓRA:

Nagyon meghatottak, de éppúgy megriasztottak szavai. Nem volna szabad vele többet találkoznom, ezt éreztem ösztönösen.

Már késő volt. Nem tudtam ellenállni az ostromnak, amit telefonon indított azért, hogy „még egyszer” lásson s beszéljen velem.

JÓZSEF ATTILA:

Csak még egyetlenegyszer, Flóra!

FLÓRA:

A nagyon fontos ügy a házasságunk volt.

JÓZSEF ATTILA:

Állást vállalok, mert látom, hogy költészetből nem lehet megélni. Csak attól tartok, mit szólnak hozzá a maga szülei, meg a testvérei. Én nem szoktam nőket „csak úgy” megkérni. Együtt akarok magával élni és dolgozni, minél előbb. Belehalok, Flóra, ha ez nem sikerül! Belehalok.

FLÓRA:

Egész március folyamán rendszeresen találkoztunk. Általában háromszor hetente, délután 5 után. Sokszor sétáltunk a kezdődő tavaszban a budai Duna-parton, a Várban vagy az Erzsébet hídon át, a pesti oldalon. Elkísért, ahova éppen mennem kellett. Vagy beültünk a kávéházba, ha jobban ráértem, és habos kávéval ettünk sós-kiflivel, az árát megfizetve. Ez az idő volt ismeretségünknek legharmonikusabb, legvidámabb – s ha nevezhetem így, „legboldogabb” – időszaka. Szenvedélyessége az érzelmi kérdésekben tört elő. Mert legeslegtöbbit erről beszélt: szerelem, házasság, egymáshoz tartozás, közös munka, hűség, sőt: egymásnak teremtettség, mint az emberi lét egyetlen igazi boldogsága.

Újabb verseket hozott; az egyikben érzelmei viszonzását tényként állította.

(Értetlen, elképedő arckifejezéssel olvassa a verset.)

Boldog vagyok: gyermek a lelkem;

Flóra szeret. S lám, álnokul,

meztelen, szép szerelmiünk ellen

tankkal, vasakkal fölvonul

az ember alja.

...

A megbántott Föld ha kihül,

ég Flórám és szívem szerelme.

JÓZSEF ATTILA:

Bocsásson meg, de olyan nagyon akarom, hogy ez az érzés való legyen, hogy írni sem tudok róla nemlegesen. Ennek igazgató kell válni.

FLÓRA:

További találkozásaink alatt kezdtem őt jobban megérteni. Vonzott a társasága, a vele való beszélgetés. Befolyásolhatta József Attila iránti viselkedésemet kislánykori ábrándozásom is. Amióta csak fölmerült bennem, hogy egyszer majd férjhez megyek, úgy képzeltem el a házasságot, hogy a férjem valamilyen fölhalálkozó vagy művész lesz, festő, szobrász (sohasem gondoltam, hogy író!), akit csak a halála után fedeznek föl, ismernek el. Én fogom segíteni a munkáját, dolgozom rá. Ennek az ábrándnak talán olyasmi lehetett az alapja, hogy mivel magamat nem tartottam elég tehetségesnek nagy alkotó munkára, csak másokon át tehetek valami értékeset.

Március végére József Attilával már ott tartottunk, hogy egyre jobban becsültem értékes emberi tulajdonságaiért, segíteni akartam és örömet szerezni neki. De riasztó szertelenségei is jelentkeztek. Március 27-én, pénteken, a Lánchíd kávéházban elém tette a *Reggeli fény* című versét, a „jól sikerült angyal-hamisítvány”-ról.

JÓZSEF ATTILA:

Csupa csin, csupa pír, csupa kár,

csupa csel, csupa nyíl, csupa rontás –

most érted: ha reggel a csűrhe kijár,

mért káromkodik mindig a kondás.

*Beh megölelnéd! Ámde ne vedd
kebledbe e tiündét – mire maradsz, ha
ártatlanul fölfalja szived,
mint zsenge buzát a szőke malacka!*

FLÓRA:

Elámultam, nem értettem.

JÓZSEF ATTILA:

*Nézze, maga nyilván elfelejtette, mért ne felejtette volna el, de a múltkor, társaságból
hármásban a villamosmegálló felé menet, a maga másik férfikísérője, a Tersánszky, látva,
hogy maga fázik, följajánlotta a sálját, és maga elfogadta. Ettől én úgy elkeseredtem, hogy
sem enni, sem aludni nem tudtam. Arra gondoltam, hogy öngyilkos leszek, de előbb meg-
írom magának, hogy nem maga miatt, hanem az egész életért.*

FLÓRA:

*A szavai, a könnyei a szívembe hulltak és senkivel-semmivel nem törődve, vi-
gasztaltam, nyugtattam.*

JÓZSEF ATTILA:

*Tudnál-e, Flóra, annyira szeretni,
erényeidből épül-e szerencse,
hogy mind a kint, mit nem lehet feledni,
hű szeretőd munkáján elfelejtse?*

...

*Lennél-e nyugtom mindenütt a rosszban?
Fontold meg jól, szived mily terhet vállal.
Én, aki vele mind csak hadakoztam,
Kibékiülnék a haragvó halállal.*

...

*Nehéz a szívem, hisz bűt fogam:
örömöm tán a büntetések hozzák,
hogy sírva nézem majd ha boldogan
sétálsz azzal, ki méltóbb lesz tehozzád.*

FLÓRA:

*Április elejére már kezdett elterjedni a tágabb irodalmi körben is, hogy „van vala-
kije”. Megjelentek a versek. Ő rejtélyesen viselkedett. Én kértem, ne beszéljen senki-
nek rólam. Találgatták: ki lehet? Ha József Attilát faggatták, hallgatott vagy kijelen-
tette: nem hajlandó nyilatkozni. Erről mosolyogva, szinte büszkélkedve beszélt.*

JÓZSEF ATTILA:

*Minden s mindenki szeret engem –
ember lettem a szerelemben.*

*Flóra, Flóra, mosolyog róla,
hogy engem ő váltott valóra.*

*Ember vagyok és olyan boldog,
mint, ha vannak, az örök dolgok.*

FLÓRA:

*Hogy a találgatásoknak, szóbeszédnek végét vessük, azt ajánlottam, írjon egy
„alibi” verset, írja le „Flórát” teljesen ellentétesnek velem, nagyon kövérnek, na-
gyon feketének. Kitért előle.*

JÓZSEF ATTILA:

Nem tudok én hazudni versben.

FLÓRA:

Április 21-én a Duna-parton sétáltunk.

JÓZSEF ATTILA:

Maga el se tudja képzelni, hogy Ignotus és Hatvany mennyire érdeklődnek maga iránt. Annyira eszi őket a kíváncsiság, hogy meg akarják magát lesni, sőt az esküvőnkön Hatvany akar az egyik Tanú lenni.

FLÓRA:

Egyre világosabban és konokabban fejezte ki, és én egyre világosabban és komolyabban megértettem, hogy *nem mondhatok neki nemet*. Hányszor ismételte, hányféle változatban, hogy ha én nem akarnék találkozni vele, semmi értelme nem volna az életének. Gyakran már ijesztőn.

JÓZSEF ATTILA:

Ha maga másba szeretne, megölném azt is, magát is.

FLÓRA:

Elsejére, többször is említette, lakást vett ki, az majd nekem is megfelelne. De ha nem, ott keres újat, ahol akarom. Munkát vállal, kérvényt írt, önéletrajzot. Nyáron tartzuk meg az esküvőt. Csak határozzam el magam.

Ekkoriban adta át egy befejezetlen levelét. Április első felében írhatta.

JÓZSEF ATTILA:

Flórá, drága szerelmem, naiv, szűz pszichológusom!

Nagy fába vágta a fejszédet, mikor elhatározta, hogy megismersz engem, jellememet. Úgy teszel, mint a gyermek, aki elhatározza, hogy „megismeri” a bűvös lámpát, a kaleidoszkópot, de nincs bátorsága ahhoz, hogy szétszedje.

Te azt „szeretnéd”, hogy mondjak el mindent, amit tettem és ami történt velem eddig életemben. Bizony nem azt szeretnéd te, csak hiszed. Mert abból ugyan semmit nem tudsz meg rólam. A múltnak nincs köze a jövőhöz, múlt nincs, elvitte a cica.

Jelen van csupán – ami múlt lehetséges, az már benne van a jelenben. Nagyon örültem, mikor észrevettem, hogy kívánod a hűségemet. A hűség köt. Te azonban, bármily „elszánt” vagy, nem szántad el magad. Ezt abból látom, hogy tiltakoztál verseim címe ellen. Flórának – ezt úgy érzed, hogy köt téged. Csacsi vagy – ez téged nem köt, s ha megkötőnek éreztél, akkor az köt, hogy szeretsz, s ha mégis tiltakozol, akkor saját magad szerelme ellen tiltakozol.

Ne feledd, hogy nemcsak a szerelem köt meg, megköt a szüzesség is! A mai körülmények között én nem is hívhatkozhatom a hűségre, hiszen más nő nem is kell nekem. És te mondhatod azt is: ki kívánja, hogy hű légy? Senki. De ugye, mit szólnál hozzá, mégis, ha nem volnék az?!

Nagyon kérlek, hogy határozzál. Sírtam és ideadtad a kezedet. Látod, úgy kellene, hogy ne sírjak és úgy add ide a kezedet. Vagy inkább: így is, úgy is. Szorongások gyötörnek nélküled.

FLÓRA:

Ekkor jött közbe a betegségem. Április 30-án közölte velem az orvos a sokféle vizsgálat eredményét: súlyos szívizomgyulladás. Feküdnöm kell hónapokig. Kint a kapuban várt Attila, óriási csomó gyöngyvirággal, alig fért a két kezembe. Rögtön elmondtam neki az orvosi utasításokat és tilalmakat.

JÓZSEF ATTILA:

Nem bánom én, hogy mi bajod van, mindenhogyan szeretlek. Légy a feleségem, ápollak, vigyázok rád! Te soha, soha meg ne halj! –

FLÓRA:

– ezt olyan riadtan és kétségbeesetten kiáltotta, hogy elmosolyodtam, és én kezdtem őt vigasztalni.

Hazamentem, lefeküdtem. Egyre rosszabbul lettem, a lázam negyven fölé ment, szüleim mentőautóval a Rókus kórházba vittek.

(Flóra a színpad közepén álló ágyra ül.)

A 88-as folyosó egyik különszobájában igen sokan látogattak, rokonok, barátok. József Attila többnyire este, vacsora után érkezett, mikor már a többi vendég elment, hogy nyugodtan beszélgethessünk. Az első alkalommal – május 15-én – olyan hatalmas, gyönyörű virágkosarat küldött csupa nemesített mezei virágból, hogy mindenki megcsodálta. Életem legszebb csokra volt! Megköszöntem – de megkértem, ne hozzon többet virágot. Arra gondoltam, az ő anyagi helyzetében ez igen nagy áldozat lehetett.

JÓZSEF ATTILA:

(Az ágy melletti széken ülve, verskéziratokból olvas.)

*Átizzadt fekvő helyeden
föliülve, halkán, betegen
– emlékszel? – azt mondtad nekem,
hogy ne hozzak virágot.*

FLÓRA:

Május 22-én este mintegy tíz verset hozott magával; ezek nagy részét frissen, néhány nap alatt írta.

JÓZSEF ATTILA:

*Az én szívem sokat csatangolt,
de most már okul és tanul.
Aki halandó, csak halandót
Szerethet halhatatlanúl.*

FLÓRA:

Volt köztük egy, a betegségemről. Szép, de egy bizarr sor benne:

JÓZSEF ATTILA:

Mi kéne, két pofon?

FLÓRA:

Nem esett jól.

JÓZSEF ATTILA:

*Kedvesem betegen
szunnyad e hajnalon.
Nyugodj most, szerelem,
szeress most, nyugalom.*

...

Mért fekszel betegen?

Mi kéne? Két pofon?

Nyugalom, szerelem.

Szerelem, nyugalom.

(József Attila kimegy, Illyés a jobb térfélről figyeli a múltbeli eseményeket.)

FLÓRA:

Az utolsóelőtti napon jött be délután látogatóba hozzám Illyés Gyula. Ekkor váltottunk négy szemközt először szót, de egyikünk sem adta semmi jelét rokon-

szenvének. Azonnal felajánlotta segítségét. Semmire nem volt szükségem, megköszöntem.

Hosszan beszélgettünk. Azt hitte, „élem a világom”. Olvasta József Attila verseit. Tények vannak bennük: „Flóra szeret”. Hallgattam, ő tapintatosan többet nem kérdezett.

ILLYÉS GYULA:

Házasságom nem volt boldogtalan. Épp csak nem nekem való. Feleségem szép, okos lány volt, önfeláldozó asszony lett. De előző évben én már – mert oly sötét hangulatba merültem – egész télen külön laktam, lent a Metropol nevű zugszállóban.

(József Attila balról újra leül az ágy mellé.)

FLÓRA:

Az utolsó kórházi estén nálam volt újra József Attila. Egy későbbi levélben említi, milyen fájdalmat okoztam neki egy akkori megjegyzésemmel.

JÓZSEF ATTILA:

Most mire gondol?

FLÓRA:

Annyi minden fut át pillanatonként az ember fején, nem is tudnám elsorolni.

Hogy ezt miért érezte bántónak, nem tudtam felidézni.

A kórházból május 29-én jöttem ki. Nehéz meghasonlottságba zuhantam. Heteig még feküdnöm kell, magaslati helyen. Mi lesz velem? A munkám? A jövőm? Panaszkodni, bárkinek, szégyelltem. Megtakarított pénzemen mentem föl – két hétre – Mátraházára.

József Attilával megállapodtunk, hogy valamelyik nap fölutazik ő is oda, ahol leszek, s ha lehet, néhány napig ott is marad.

ILLYÉS GYULA:

(Még mindig a fotelban, jólesően emlékezve.)

Mikor ürügy adódott, hogy Flórát viszontlássam a Rókus Kórházban, mert megbetegedett – ő a beszélgetés folyamán terveimről kérdezett, s kigyúlt szemmel hallgatott.

FLÓRA:

Június 7-én érkeztem a vadonatújan megnyílt MÁV-Takarék üdülőbe. Ahogy megbeszéltük, írtam Attilának, és vártam válaszát s őt magát. Június 11-én válaszolt.

JÓZSEF ATTILA:

Kedves Flóra,

egész bolond vagyok. Most is reszket a kezem. Mikor megkaptam a levelét, bizony összecsókoltam. Nincs jól ez így. Ami lehetetlen, az lehetetlen.

Én nő nélkül egy napig is alig tudok meglenni s így aztán hol a kezem izzad, hol a torokom szorongatja görcs, hol kényszercselekedetek vezetnek, hol szorongásaim vannak... Beteges állapot ez és az tartja bennem a lelket, hogy én így megosztom magával a maga betegségét. De ha maga fölgyógyul, én sem akarok tovább beteg lenni.

Már most aztán ne beszéljen olyan csacsiságokról, hogy az Illyés négy évig udvarolt stb. Abban valami csalás lehetett. Én azt nem tudnám csinálni, hogy közben más nőkkel folytassak viszonyt, hiszen akkor én megcsálnám magát is, magamat is, és elvégre azok a nők is olyan emberek, mint mi vagyunk, és így megcsálnám őket is, ha azzal a szándékkal, illetve elhatározással ölelgetném őket, hogy ez csak szükség és szükség törvényt bont, igazán azonban magához tartozom. Aztán nem tetszik, hogy maga elhallgatja azokat a külső akadályokat. Attól tartok, maga azért hallgatja el őket, mert kimondva kiderülhet, hogy esetleg nem is külső akadályok. Olyan sokára írt.

FLÓRA:

A levélbeli célzás arra, hogy „Illyés négy évig udvarolt”, Illyés Gyula első feleségére vonatkozik. A „külső akadályok” nálam elsősorban a betegségem, a szünni nem akaró szorongás irányában és a bizonytalanná vált jövőm.

JÓZSEF ATTILA:

Drága Flóra, rengeteg marhaságot gondoltam össze és félek, hogy legutóbb is butaságokat írtam magának.

El vagyok keseredve és hazugságnak érzem azt, hogy maga passzív. Mért is mond ilyet? Ez nem igaz. Hogyan illik ehhez az, hogy „még nem tartunk ott”? Meg aztán a csókra azt mondta, hogy az magánál komoly dolog és így tért ki előle. Mintha a csók nekem nem volna komoly dolog! Talán ostobaság volt, hogy én mindjárt feleségül kértem. De maga meg olyan csacsiságot mondott, hogy hátha mindenkivel így kezdi! Mintha én egyáltalán kezdeném mindenkivel. – De hát csak nem bűn az, hogy én nem ravasz számítással közeledtem magához.

Írjon sokat, nyissa már ki a lelkét nekem. Hiszen egy egész életre fogunk mi összetartozni! Gondolja csak meg, apja is meghal, anyja is meghal, fivérei megházasodnak, nővérét elveszi valaki – aztán igazán csak én maradok magának, meg a munkája.

FLÓRA:

Kedves Attila, megkaptam másik levelét is. Nem tudom ezeket a dolgokat írásban elintézni. Legyen türelemmel, amíg találkozunk. A kísértéseknek pedig csak legyen kitéve. Ezáltal tűnhet csak ki, hogy milyen erős s megbízható maga. „S’il n’y a pas de tentation, il n’y a pas de Christ.” (Ha nincsen kísértés, nincsen Krisztus.)

JÓZSEF ATTILA:

Penelope,

Idehallgass – ez a mondat elhallgat valamit. Tessék ezt közbeszúrni: „et s’il n’y a pas de Dieu”. (...és ha nincsen Isten.) Tessék azt mondani: igen, igen, vagy: nem, nem. Így csak én nem bírom ki. Penelopének bizonyosnak kell lennie abban, hogy Odysseus, ha életben van, várja. Hogyne bírnám ki! Azt hiszed, hogy én egyszerűen az ágyamba akarok egy nőt? Akkor nem vettem volna szemet rád. Tessék kimondani, hogy igen, – nekem tudnom kell a kísértések között, hogy van isten. És akkor sem 4, sem 9, de 20 év sem számít nekem, mert téged is úgy fog törni a nyavalya, mint engem, és amit te kibírsz, azt én is kibírom. Ha igent mondasz, te bolond lány, én erre az egy szóra az életemet teszem, és ha megcsalsz, tiszta lelkiismerettel és nyugodt lélekkel megöllek.

Odysseus

Átfutottam a levelet – a hangja után ítélve, azt gondolhatod, hogy kinyílt a csipája a gyerekeknek. De ez sem az én igazi hangom, a múltkori sem. Meg kell értened, rettenetesen félek attól, hogy azt mondod: nem.

Ne félj attól, kedveském, hogy megöllek, ha megcsalsz, talán magamat ölöm meg, talán semmit sem teszek, csak közönyt jelentek be mindennel szemben és lefekszem apatikus elmebetegnek. Tudod, én nem hiszek semmiben és el is határoztam, hogy benned is lerombolok minden hitet, hogy kiáltó szükséged legyen neked is arra, hogy bízzunk egymásban.

FLÓRA:

Kedves Attila, kedden délután hazautazom, valószínűleg. Egyebet nem írok, mert úgyis mindent félreért.

Bántott, hogy annyiszor s annyiféle időpontra ígerte látogatását s végül mégis elmaradt. Ha tisztázni akartuk dolgainkat, ott lett volna rá alkalom és idő.

Kedden, június 22-én hazautaztam. Az újabb orvosi ellenőrzés még két hónapi pihenést rendelt el.

(Átül a kávéházi díszletbe.)

Tíz napig maradtam még Pesten, mielőtt Tihanyba leutaztunk. Ezalatt József Attilával csaknem naponta találkoztunk. Elkísért az orvosi vizsgálatokra, mindenhova, ahol valamit intéznie kellett. Június 27-én vasárnap délután feljöttünk a Rózsadombra, hosszasan üldögéltünk családi telkünkön. Néztük a kilátást a Margit-hídra, a Szigetre, az óbudai Duna-tájra. Legtöbbit, mint mindig, érzelmekről beszélt, főképp a hűségről.

JÓZSEF ATTILA:

(Felolvassa legújabb megjelent versét.)

Színházi Élet 1937. június 26.

*Micsoda óriás sas
száll le a zengő mennybolt
szikláira. E szárnyas
a semmiből jött, nem volt.*

*A mindenséget falja
csilló aziúri csőre.
Vaskarma tépi, marja
a meleg húst belőle.*

...

*Az egyik szárnya lelkem,
a másik szárnya Flóra.
Én őt váltom és engem
ő vált így új valóra.*

FLÓRA:

Július 3-án az utolsó néhány óra, amit Attilával együtt töltöttünk, derűs, meleg volt. Megállapodtunk, hogy nyáron lejön ő is Tihanyba, elhelyezem valahol a közelben, ott marad egész nyáron; lesz alkalmunk mindent megbeszélni: „rendezni közös életünket”.

JÓZSEF ATTILA:

*Csak most értem meg az apámat,
aki a csalárd tengeren
nekivágott Amerikának.*

*Csak most, hogy új világba tartok.
Flórám az én Amerikám.
Elenyésztek a régi partok...*

FLÓRA:

Vasárnap, július 4-én, szüleimmel, testvéreimmel leutaztunk Tihanyba. Másnap-harmadnap írtam neki. Nem volt türelme – úgy látszik – kívárni, táviratot küldött.

JÓZSEF ATTILA:

Miért nem ír? Várom, ne késsen. A.

FLÓRA:

Azonnal újra írtam, válasz nem jött rá. Csak jóval később tudtam meg, hogyan ment ki elutazásom után két nappal József Attila kora reggel lakásunkra, ahol csak

idősebb fivéremet találta otthon, hogy milyen zavart állapotba került, és hogyan vitték Benedek tanárhoz, majd a Siesta szanatóriumba.

Ezalatt én Tihanyban igyekeztem gyógyulni, vártam a levelét, ő magát, egyik sem jött. Végre július 20-ai keltezéssel levele érkezett.

JÓZSEF ATTILA:

(A kórházi ágyon kuporodva, levelet ír.)

Kedves Flóra!

Itt vagyok a Siestában, jól vagyok, sőt nevetek, hogy maga nem is tudja, mi minden történt velem azóta, hogy a táviratot elküldtem. A jövő hét elején lemegyek Tihanyba, és valószínűleg – ha maga is úgy akarja – ott maradok egész nyáron át.

FLÓRA:

Mindent elintéztem. Megírtam neki pontosan azt is, hogyan kell utaznia, milyen vonaton, hajón. Helyette – tíz nap múlva – képes levelezőlap jött.

JÓZSEF ATTILA:

Kedves Flóra,

Ismét a Siestában vagyok. Nagyon jó volna, ha írna. Persze csak úgy, ha ráér.

FLÓRA:

Most már nagyon megijedtem: mi lehet vele. Levelemre azonnal válaszolt.

JÓZSEF ATTILA:

Kedves Flóra!

Benedek professzor utasítására szállítottak be barátaim a Siestába. Utolsó éjjel, amit otthon töltöttem, nagyon rosszul voltam.

Nagyon fáj a szívem, rendkívül erős szúrást éreztem és fáj az egész mellem s a fájdalom átterjedt fokozatosan az egész bal karomra. Aztán bizonyos hallucinációkra, tudniillik arra a gondolatra, hogy magáról le kell mondanom, elmúlt a fájdalom; de nemcsak arra gondoltam, hanem arra is, hogy most maga az egész világé. Emlékszik arra az Illyés-versre, amelyikben ez áll:

*Betelik majd az álom,
talppal, mint nyers parázson,
futsz által a világon,
szoknyád mint forgószél hajt.*

És arra gondoltam, hogy ez beteljesedik magára valóban, mert úgy értettem azóta ezt a verset, hogy magának szól. Tudja, sem maga nem bánt úgy velem, mint kellett volna, sem én úgy magával. Ha igazán szeret, akkor mindent rendbe lehet még hozni.

Most egyelőre fekiüdnöm kell, bódító gyógyszert adnak, barbaryllnak hívják, ha jól tudom, de – ne nevéssen ki ezért – egy csöppet sem bódít el, ha magára gondolok.

FLÓRA:

Drága Attila, örülök, hogy szervileg nincs semmi baja, de mélyen megdöbbenett, amit az idegállapotáról írt. Nagyon fáj a szívem nekem is, magáért, higgye el, hogy szeretem és nagyon szeretnék segíteni magának. Ha akarja, majd én is vigyázni fogok magára, hogy ne legyen többet beteg.

JÓZSEF ATTILA:

Kedves Flóra!

Nagyon jó volna, ha volna valamiféle dolga Pesten és meglátogatna. Magát talán beengednék hozzám, bár tilos a látogatás. De legközelebbi barátaim is meglátogathatnak.

FLÓRA:

Kedves Attila! Bízék bennem. Tudnia kell, hogy nagyon becsülöm és szeretem magát. – Írjon hamar, mert nagyon nyugtalan vagyok maga miatt, állandóan magára gondolok, sőt éjjel is már folyton magáról álmodom.

JÓZSEF ATTILA:

Kedves Flóra!

Nem tudom, mi van velem, az egész világ, itt, a bolondját járatja velem. Tudja, az én kórképem, vagy nagyon erős hisztéria, vagy üldözési mánia. Talán be is csuknak a bolondok közé, esetleg nem, mert megesik rajtam a szívük, hiszen tudják, hogy igazam van. Azt hiszem, attól tartanak, hogy öngyilkos leszek, – nem adnak be kést. „Szeretnek engem, boldogság, hogy élek” – írta Kosztolányi –, de nekem nem boldogság. Miért így szeretnek? Maga is azt írta, hogy szeret, de mért úgy? Írjon nekem sokat, különben nem fogok enni.

FLÓRA:

Augusztus 5-én öt levelet hozott tőle a postás. Pontosan emlékszem a naptári ötödike és a levelek számának egyezésére. Ezt akkor frissiben megírtam neki.

JÓZSEF ATTILA:

Kedves Flóra!

Tele vagyok hypnoticumokkal. Csodálom, hogy egyszerre öt levelet kapott, itt valami turpisság lehet. Amint látja, én nem tudok rendesen írni.

FLÓRA:

Kedves Attila! Nagyon szeretném, ha Maga mellett lehetnék, láthatnám – talán segíthetnék.

Valószínűleg azért kaptam a múltkoriban egyszerre öt levelet, mert a postán valahol több napon át megakadt.

JÓZSEF ATTILA:

Kedves Flóra!

Augusztus 5-i levelében még azt írta „szeretem és várok”, 6-án már azzal kezdte, hogy „nem is tudom, mit írtam előző levelemben”, „csak úgy, ösztönösen” írtam. Azért hivatkozom minderre, hogy én ragaszkodom ám ahhoz, hogy nagyon szeret és vár rám.

Most arról akarok csak szólni, hogy talán meg fogok tébolyodni. Az előbb is valami őrzítő félelem fogott el, annyira, hogy papírt, ceruzát fogtam és azt akartam írni magának: Flóra, segítsen! De aznap, amikor behoztak, szintén állandóan az az örült gondolat járt a fejemben, hogy magát kellene mindenekelőtt segítségül hívni. Hatvany báró, Ignotus Pál és Bak Róbert ajánlkoztak, hogy ők táviratoznak, de én nem akartam ezt, ők pedig az elmeklinikára való bezárással fenyegettek, ha nem jövök önként a Siestába.

FLÓRA:

Leveli egyre inkább kétségbe ejtettek. A fölmerült vádtól, hogy a segítségem hiánya miatt betegedett meg, annyira nyugtalan, zaklatott lettem, hogy elhatároztam, fölutazom. Augusztus 14-én, szombaton délelőtt a Déli pályaudvarról egyenesen a Siestába mentem. A folyosón, az ajtaja előtt, érdeklődésemre, hogy szabad-e meglátogatni, az ápolónők körülvettek, mustrálgattak. Itt van József Attila „szelme”, „a Flóra”. Rettenetes zavarba jöttem. A legmagánabb, legbizalmasabb ügyembe való beavatkozást éreztem. Azután egy doktor kinyilatkoztatta, hogy „orvosilag jobb, ha nem látja, nagyon hatna József Attilára”. Írtam hát Attilának néhány sort, és azután, nem tudom, jogosan-e vagy ok nélkül, azt érezve, hogy megaláztak, csalódottan visszautaztam Tihanyba.

JÓZSEF ATTILA:

Drága Flóra! Végtelenül elkésérít, hogy magát nem engedték be hozzám. Nagyon szomorú vagyok, hol sírok, hol nem. És nem tehetek mást, mint hogy így megköszönöm a látogatást. Valahol, valahogyan teljesen összetörtem, és ha valamilyen primitív módon össze is

raknak, én már nem leszek magához méltó, mert én már le vagyok taposva. Magának pedig életvidám férfiakra van szüksége, hogy haladjon följebb, egyre csak följebb!

FLÓRA:

(Fennhangon olvassa József Attila levelét, majd saját válaszát.)

Augusztus 18.

Kedves Flóra!

Azóta, hogy itt volt a Siestában, én két levelet küldtem Tihanyba – maga egy szót sem írt nekem. Írjon! Nagyon szeretem.

Drága Attila, ne legyen elkeseredett, se szomorú. Azt hiszem, máris jobban van. És mire Pesten leszek, egészen meg fog gyógyulni. Nagyon sok barátsággal és szeretettel üdvözlöm.

JÓZSEF ATTILA:

Drága Flóra! 18-i zárt lapját 17-i nyílt lapjával együtt ma kaptam meg. Mindkettőben feltűnt a szó, hogy „barátsággal” üdvözöl. Honnan ez a változás? Mikor jön Pestre? Nem látogathatom meg már én Tihanyban?

Ne feledje el, hogy én csak maga által vagyok. Nagyon szeretem.

Augusztus 20.

Kedves Flóra!

Ez a levél talán búcsúlevél is. Ma egész nap nem ettem, egy túlcukrozott kávé kivétel nélkül semmit. Látván, hogy és mit hazudoznak össze itt nekem, elhatároztam, hogy éhségstrájkjal vívom ki – ha másként nem megy – a szabadságomat.

Azzal fenyegetnek, hogy „megcsöveznek” – hát sem ettől, sem sajnos mástól sem félek. Esetleg becsuknak a bolondok közé – ott sem fogok enni. Talán nem is kellene így elpusztulnom, ha maga mellettem volna.

Nagyon szeretem.

Augusztus 23.

Kedves Flóra!

Azzal biztat, hogy egyem, mert most maga is sokat eszik. Látja, én most – azt hiszem – inzulinkezelést kapok, mint azok, akiket hizlalnak. De a mai Estben olvastam, hogy „Nizsinszkij 21 évi betegség után újra táncolni próbált”. Hát őt mint elmebetegét kezelik inzulinnal. – Ki tudja, talán én is az vagyok. Igen erős, „oktalan” szomorúságok fognak el néha. Most már nem is hiszem, hogy valaha is olyan ember lenne belőlem, aki magához illenék. Mit gondoljak én arról, hogy maga hogy volt Illyés Gyulával? Isten bizony, most már talán csak azt szeretném, hogy maga elsirasson engem, mint akit a legjobban szeretett és aztán haljak meg. De azért sok vidámságot, jó kirándulásokat és remek ételeket kívánok magának.

FLÓRA:

Kedves Attila, az inzulinkezelést bizonyosan azért kapja, hogy meghízzék. Erősen bízom abban, hogy nemsokára még „okkal” sem lesz szomorú, nemhogy „oktalanul”.

Illyés Gyulával alig néhányszor találkoztam, mindig mások társaságában.

JÓZSEF ATTILA:

Kedves Flóra!

1. Bizonyára nem feledkezett meg róla, hogy azt írta, hogy vár rám s az akadályokat majd elhárítjuk.

2. Soha egy levélben sem sürgette maga, hogy tegyünk már valamit ezért a házasságért. Amikor én állás-szerzésről beszéltem, maga azzal válaszolt, minek egy írónak állás.

3. Azt mondta, hogy előbb meg akar teljesen ismerni. Később Mátraházáról azt írta, hogy nem tudja ezeket a dolgokat velem levélben elintézni. Majd azzal tért ki az elintézés elől, hogy „Mátraházán lett volna idő”. Hát mikor beszéljük meg már az egészet? Én ennek is betege vagyok.

4. Bak dr., analitikusom, úgy beszélt Ignotus Pálról és Hatvany Bertalanról, hogy most ők az én hozzátartozóim. Arról ő meglepedkezett, hogy mindegyiknek megvan a maga családja, dolga s ezért nem lehetek igazi „hozzátartozójuk”. Aki nekem újra életet tudna adni, az csakis maga lehet. Ez nem is olyan megvetendő dolog.

5. Bak dr. azt mondta, föltétlenül tudni akar arról, hogy maga mikor látogat meg engem. Nekem egy cseppet sem tetszik, hogy ő ilyen módon szerepet akar játszani a mi találkozásunkban. Kérem, jöjjön, sokat segít rajtam. De siessen.

FLÓRA:

Drága Attila,

Ha megírja Bak dr. címét, telefonon felhívom őt, mielőtt magát felkeresem. Rendkívül nyugtalan és türelmetlen vagyok már, egy cseppet sem látom tisztán a helyzetét. Igazán szeretem magát, és azt szeretném tenni, ami magának javára van.

JÓZSEF ATTILA:

Augusztus 29.

Drága Flóra!

Most, hogy megírta, hogy igazán szeret, sok mindent elmondanék abból, ami nyomott engem, mert most már közös ügynek kell venni őket.

Csak azért írok, hogy leírjam a nevét, – meg is csókoltam. Most már talán soha nem lépek ki álmodozásaimból – elképzelttem, ha engem, bolondot, becsuknak a bolondok közé, hogy fogok meglenni. Nagyon borzadoztam az éjszakáktól, de aztán eszembe jutott, hogy csak kapok majd altatószert.

Maga meg férjhez fog menni, lesz új családja – új, az öregek meg a testvérei helyett, mert akkor majd azokkal fog együtt élni, akiket maga szül s nem azokkal, akik magát születték. És bizonyosan olyan férje lesz, aki nem érzeleg, hanem örül, ha örömet szerez a családjának és a világban is megállja a helyét. Maga biztosan rátalál arra a férfira és soha el nem eresztik egymást.

Én úgy gondolom, hogy ez a legnagyobb boldogság, bár sok boldogtalansággal jár együtt, hiszen amennyire szeretik, annyira féltik is egymást. De azért ennél több embernek nem juthat.

FLÓRA:

Szeptember elsején, szerdán jöttem föl a családdal Pestre. Alig vártam, hogy lássam őt és az állapotát. Pénteken délután kimentem hozzá a Siesta szanatóriumba.

(József Attila fölkel az ágyból, s a lány elé siet.)

A kapubejáratban várt. Izgatott voltam, elfogódott. Ő sápadt, vékony, szeme kárkás. Nem üdvözölt, halálos komolyan nézett a szemembe. Az első szava kérdés volt:

JÓZSEF ATTILA:

Hozzám jön feleségül?

FLÓRA:

Igen.

JÓZSEF ATTILA:

Tényleg hozzám jön feleségül?

FLÓRA:

Igen, igen, igen.

JÓZSEF ATTILA:

Mondja még egyszer!

FLÓRA:

Igen.

Az igenemre átölelt, felzokogott. Majd elkérdezte még sokszor – kicsit hitetlenkedve – és minden válaszomra még erősebben zokogott.

JÓZSEF ATTILA:

Meggyógyulok most már, itt az igazi orvosom.

(Mindketten bemennek a kórterembe, a költő az ágyra, Flóra a székre telepedik.)

FLÓRA:

Bementünk a szobájába. Ő beszélni kezdett szanatóriumi életéről, orvosairól, a mi összetartozásunkról – minden, amit mondott, reális, józan, „természetes”, nem „beteges” volt, és mégis nagyon megváltozottnak találtam. Majdnem idegennek. Nem a tavaszi rajongó, reménykedő – csak olykor kesergő – derűs József Attila, akivel olyan jól lehetett nevetni és könnyedén tréfálni is, hanem egy tartózkodó, keserű, kemény, makacs és egy kicsit gúnyos-kötekedő, szinte ismeretlen férfi. Döböntem, levertem csak néztem.

Hétfőn, 6-án újra meglátogattam. Olyan örömmel fogadott, mint régen, de nem a lelkes, naiv-rajongó gyermekes örömmel, hanem szomorú-konok megszállottan.

JÓZSEF ATTILA:

Karácsonykor tartsuk meg az esküvőt!

FLÓRA:

Leült a lábamhoz, fejét a térdemre hajtotta, sírt, nevetett, szinte magánkívül volt az ellentétes érzelmi indulatoktól.

JÓZSEF ATTILA:

Nem kell nekem senki és semmi, csak maga! Az orvosok hiába próbálkoznak akármivel, nélküled úgysem gyógyulok meg!

FLÓRA:

Kapaszkodott belém, olyan bizalommal, mint édesanyjába az egészen pici gyermek.

Ez a menekülés a föltétlen (anyai?) szeretetbe – látnom kellett, nem ringathattam magam optimista elképzelésekbe, mánia volt. De legyen az. Minden szavát komolyan vettem s eltökéltem, segíték. Próbálom megmenteni.

Szeptember 14-én, kedden újra jókedvűen fogadott. Nem kitörő, hanem „fátyolozott” vidámsággal, szomorú tekintettel. Verseket mondott el, sok mindenkitől, s én megbüvölten hallgattam, mint ilyenkor mindig.

Legközelebb, szombaton, rosszkedvű, sötét, szomorú, nem dolgozott semmit. Biztattam, vigasztaltam, egy kicsit fölengedett. Karját a vállamra tette, s ahogy visszamosolyogtam rá, gyanakvóan s egy kicsit gúnyosan megkérdezte:

JÓZSEF ATTILA:

Mennyi az igaz ebből? Mennyi a színészkedés?

FLÓRA:

Semennyi.

JÓZSEF ATTILA:

Kitűnő színész lenne maga!

FLÓRA:

Később bejött Ignótus Pál, beszélni akart velem. A Pozsony kávéházba ültünk be. Arra kért, rögtön, kertelés nélkül: legyek Attila felesége. Ha nem, az végzetes

lehet ránézve. Öngyilkossági kísérletek és pszichózis vár rá. Attila orvosának is ez a véleménye. Ő még nem látott soha ilyen óriási érzést senkinél. Csak én számítok neki, nélkülem élni sem akar. Ha jókedvű, azért jókedvű, mert reméli, hogy szeretem, ha rosszkedvű, azért rosszkedvű, mert azt hiszi: nem. Én mindent tehetek vele: tőlem függ egész emberi és írói jövője.

Nem tudom megítélni, mennyi volt a túlzás, vagy a leegyszerűsítés abban, amit mondott. De úgy megrázott, olyan felelősségérzetet oltott belém, hogy – sokáig nem gyógyultam ki belőle, bár tudtam, nem így van. Akkor már folyton ismételttem, Ignotusnak is ezt válaszoltam, hogy József Attila egész életét kellene – kell! – átrendezni. Olyan tennivalót kapjon, amit kitűnően elvégezhetne, rádiónál, kiadónál, szerkesztőségben. Ne hivatalba tegyék tisztviselőnek, levelezőnek, kötött munkaidőben. Ez csak kudarc lehet. Főképp pedig „könyöradományra” ne szoruljon.

Másnap ismét bementem hozzá. Úgy megörült, hogy mindent kiejtett a kezéből, a kést, a tálát a gyümölcscsel, amit uzsonnára kapott. Boldog volt: dolgozni fog. És valóban, vasárnap óta megírt két verset.

JÓZSEF ATTILA:

*Miként a tiszta űrben a világok,
lebeg keringve bennem a hiányod*

*majd árnyék leszek s te szorongva félsz:
óh hát ne hagyj meghalnom, amíg élsz.*

FLÓRA:

Azután hirtelen, átmenet nélkül gyötörni kezdett.

JÓZSEF ATTILA:

Maga csak színészkedik, nem szeret engem. Jaj, ne haragudjon, nem akartam megbántani, értse meg, én annyit kínlódom és kínlódtam életemben, ezért gyötöröm magát is. Hazudjon, szépítse meg a valót, hiszen maga pszichológus. Maga pszichológus.

FLÓRA:

Állapota legközelebbre megint romlott. Rám támadt, miért nem mentem be csütörtökön. Öngyilkos akart lenni. Mikor az orvos utasítása szerint tíz perc múlva indulni akartam, olyan kétségbeesetten kiabált, zokogott, rimánkodott, hogy a döbbenettől moccanni sem tudtam. Az ápolónő lépett közbe, hogy „vége a látogatásnak”. (Az orvosi tilalomról ugyan teljesen ellenkező véleményen voltam, de a kezelés érdekében nem mertem megszegni.) Eljöttem.

(Feláll, kimegy, távolabb megáll.)

A folyosóra kihallatszott Attila kiabálása:

JÓZSEF ATTILA:

Ne menjen el, maradjon! Ne menjen el, maradjon!

FLÓRA:

Annyira felizgatta magát s annyira rossz állapotba került, hogy eltiltották a látogatást egy hétre. Kábítókat kapott, újabb inzulinkezelést.

JÓZSEF ATTILA:

Kedves Flóra! Bak dr. azt mondta, hogy már kedden sem kapok gyógyszert s ma is kapok. Azt is mondta, hogy 1-én magam fölolvashatok a rádióban, s itt Ács dr. kijelentette, hogy ez „biztos” tévedés volt. Szóval most már nem bízhatom Bak dr.-ban, pedig bíztam, hisz a betegnek bíznia kell az orvosában. Kosztolányi egyszer azt írta, hogy a kínaiak addig fizetik orvosukat, amíg egészségesek, mert akkor az orvos legalább vigyáz, hogy meg ne

betegedjenek, s ha betegek, legalább hamarosan meg akarja őket gyógyítani. Most már tudom, hogy a kínaiaknak van igazuk.

FLÓRA:

(József Attila levelét olvasva, fejét csóválva, válaszol.)

Már megint nem optimista, Attila! Csak egészen rövid ideig legyen még türelme, ez a befejező része a kezelésnek, úgy tudom, és utána teljesen jól lesz megint. A versei nagyon szépek voltak a rádióba, Fáy Béla kitűnően adta elő őket. – Írjon.

(Újra leül a kórházi ágy mellé.)

Amikor október 9-én, szombaton meglátogattam, teljesen feldúltan, remegő izgalomban találtam. Elviselhetetlenül gyötri, megalázza, hogy mások tartják el. Alamizsnán élt szinte egész életében. A munkáját viszont nem fizetik meg. Ő dolgozni szeretne, s azért kapni pénzt. Rettenetesen fáj az is neki, hogy régi barátaitól – a Nyugat körétől, a népi íróktól – úgy elszakadt: szíve szerint hozzájuk tartozik. Azt érzi, hogy a Babitscsal való viselkedése miatt ezt is jóvátehetetlenül elrontotta. És kárhoztatta az analízist, a rosszul sikerültet Gyömrői Edittel. A mostani sem volt jó hatással rá: Bak daliás, magabiztos férfi. Kicsinek, csúnyának, betegnek érzi magát mellette... És az ország, a nép, minden reménytelen, múltban, jelenben; nem hisz a jövőben sem.

Noha a legnagyobb felhevültségben, indulatban robban ki mindez belőle, összefüggő volt, világos és értelmes.

Ültem döbenten, hallgattam. Ekkor értettem meg először igazán mélyen Attilát, kaptam röntgenképet „betegségéről”. Én őt ebben az állapotában is olyannak láttam, akiért érdemes áldozatot is hozni. A szenvedés fölkelte bennünk a segíteni akarást.

Amikor indulni akartam, már jól túllépve az orvos megszabta időt, nem engedett. Rémülten kiáltott:

JÓZSEF ATTILA:

Megőrülök, ha elmegy, megőrülök!

FLÓRA:

És én nem törődve semmiféle orvosi tilalommal, ott maradtam, amíg csak meg nem nyugodott s derűsen el nem búcsúztunk.

(Ismét feláll, kimegy, közben átsétál mellé Illyés Gyula.)

Október 16-án mentem újra hozzá. Nyugtalan, zaklatott voltam.

Illyés Gyula néhány nappal előbb telefonált, hogy sürgősen szeretne velem beszélni. Május végi kórházi látogatása óta nem láttuk egymást. A Múzeum kávéházban találkoztunk. A Rorschach-, Szondi-vizsgálatok eredményeiről kért fölvilágosítást – és tanácsot, mert lelki válságba került. Feleségétől különélten, emberekben csalódottan, munkájának értékében kételkedve, életkedvét elveszítve, eljutott ő is a legsötétebb gondolatokig.

Első találkozásunkkor mintha fény hasított volna életuntségába.

ILLYÉS GYULA:

Mit érzett maga?

FLÓRA:

– kérdezte. Rokonszenvet, mást nem lehetett. Nős volt. Most villant föl – először, percekre – az a gondolat, hogy nem volna reménytelen talán az összetartozásunk... De másoknak milyen szenvedése árán! Én Attilához kötöm az életem, ő nem hagyhatja el a feleségét, nekünk találkozoznunk sem szabad – ebben állapotunk meg.

Ezután mentem Attilához. A délután vége vele ismét jól telt el.

JÓZSEF ATTILA:

(Kórházi ágyán verset ír.)

Egy költőre

*Téged szeretnek: könnyen értenek,
nem kérdezed, ha félni kell, hogy félj-e;
én tulmagasra vettem egemet
s nehéz vagyok, azért süllyedtem mélyre.*

...

*Szerencséd volna? Én azt nem hiszem.
Majd előtűnik mögüle az érdem,
vagy összetörsz s a tél vizeiben
kemény szavakért könyörögsz majd térden.*

*Nekem sikerült (s ez is szégyenem,
hisz nem egyéb az ember-árulásnál)
hogy csupán száraz kenyeret egyem
az isten testén való osztozásnál.*

FLÓRA:

(Belép a kórterembe, leül a látogatóknak fenntartott székre.)

Másnap ismét megváltozott állapotban fogadott Attila. Gyötört kételkedéseivel, gyanúival, vádjaival, gunyoros hangon. Mikor indulóban voltam, szédítő hangulatváltozásával ismét kedves lett.

JÓZSEF ATTILA:

*Ha akarja lemondok a cigarettáról, Flóra. Soha többet egyetlen szálát se. Verset írok.
Hány verset írsz?*

FLÓRA:

Ígért mindent, amiről gondolta, megnyer vele, csak maradjak. Végül hullani kezdtek a könnyei. Ennek sosem tudtam ellenállni, maradtam. S miközben a könnyek tovább peregtek az arcán, mosolygott, és a falakon túlnéző tekintettel beszélt hozzám.

JÓZSEF ATTILA:

Folyton azt érzem, hogy egyszer régen már találkoztam magával... Hogy magát kerestem, mindig, mindenütt... Azt álmodtam, hogy egyszer megcsókolt; arról álmodozom, hogy megint tegye meg, és utána meg akarok halni...

FLÓRA:

Megtanultam megérteni a gondolatait, szimbólumait. Megértettem, mit akar kifejezni azzal, hogy nem vagyok-e én az ő anyja? Nem vagyok-e én az ő felesége? Nem vagyok-e Illyés Gyula felesége? Bak doktoré? Hatvany Bertalané? Legtöbbet Illyés Gyula foglalkoztatta.

JÓZSEF ATTILA:

Tényleg szereti az magát? És maga őt? Majd meglátja, elvállik a feleségétől és elveszi magát.

FLÓRA:

Mikor el akartam menni, utánam rohant, zokogott, visszatartott. Aztán hirtelen – ahogyan a karosszékekben ültem – hátulról átfogta nagy erővel a nyakamat, meg akart fojtani. Olyan erősen szorította, hogy elsötétedett már előttem minden, hangot sem tudtam ejteni. S ha éppen akkor az ápolónő – szólni, hogy vége a látogatásnak –

nem jön be, mire ő éppoly hirtelen elengedett, nem tudom, mi lett volna a végem. A veszély talán reális volt, mégsem ijedtem meg. Nem féltem tőle akkor sem, amikor utána hidegen, majdnem cinikusan kijelentette:

JÓZSEF ATTILA:

Ha megölöm magát, akkor sem lesz semmi bajom, mert én „bolond” vagyok, engem minden bíróság fölmentene.

FLÓRA:

Állapotát tükrözi még aznap megírt levele.

JÓZSEF ATTILA:

Kedves Flóra!

Bocsásson meg, hogy kuszán írok, azt hiszem, még ma este elmegyek a rácson túlra, oda, ahol a kilincset is vissza kell fordítani, ha az ember ki akarja nyitni az ajtót. Üdvözli József Attila

FLÓRA:

Vasárnap, október 31-én Ignotus Pál kihívott a folyosóra, hogy elmondja, József Attila kezelése befejeződött. Úgy döntöttek (Hatvany Bertalannal és az orvosokkal), hogy nővéreihez költöztetik Szárszóra. Hacsak én magamhoz nem tudnám venni őt. Célzott rá, hogy bizonyos havi összeget biztosítanának. Én azt fejtegettem, hogy munkát adjanak neki, amit el tud végezni, és azt fizessék meg.

Hétfőn, november elsején Attila még nem tudta, hogy nem maradhat tovább a Siestában. Oldottabb volt, mint az előző napokban, de kishitű: Illyés Gyulával hasonlította össze magát:

JÓZSEF ATTILA:

Az Illyés az milyen tehetséges és milyen szép, én pedig milyen csúnya kis gnóm vagyok, belőlem sohasem lesz ember.

FLÓRA:

De sikerült őt megvigasztalni. Végül azzal búcsúzott:

JÓZSEF ATTILA:

Ha akarja: öngyilkos leszek. Ha akarja: meggyógyulok.

FLÓRA:

Megegyeztünk, hogy minél előbb meggyógyul.

November 2-án, kedden már tudta, hogy el kell Szárszóra mennie. Ez rettenetes állapotba hozta. Mikor beléptem, izgatottan, sebesen járt fel-alá, majdnem rohanva, felemelt fejjel, égnek álló hajjal, felfelé fordult szemmel, szinte csak a szeme fehérje látszott. Megdöbbentő, félelmetes volt, csoda, hogy nem ütközött a bútorokba. Hevesen gesztikulált, egzaltáltan, szinte magánkívül beszélt. Vádolt mindenkit. Halott édesanyjától kezdve környezetén, szerelmein, barátain át az orvosai, analitikusai és pártfogói személyéig, beleértve talán engem is. Dermedten ültem. Ilyennek még soha nem láttam őt, sem senki mást. Mintha nem is vett volna észre.

(Flóra kimegy, Illyés időközben mellészegődik.)

Másnap délelőtt Illyés Gyula telefonált, hogy József Attila akarja látni őt, hívat-ta. Bár megfogadtuk, hogy nem találkozunk – és ezt be is tartottuk...

ILLYÉS GYULA:

Most szükséges volna, hogy megbeszéljük az Attilával kapcsolatos dolgokat.

FLÓRA:

Két órakor találkoztunk a Keleti pályaudvar indulási oldalának folyosóján. Ő is úgy látta, végzetessé válhatna Attilára, ha elszakadnék tőle. Újra abban állapotunk

meg, hogy felesége leszek József Attilának. Ilyen megegyezés után ment be hozzá a szanatóriumba.

(Mindketten a kórházi ágy mellé állnak.)

Mikor én megérkeztem a Siestába, Illyés Gyula még ott volt. Attila egy ideig fölvaltva nézett kettőnkre, aztán Illyés Gyulára nézve azt mondta:

JÓZSEF ATTILA:

Ha Gyuszóra nézek, nem fáj a szemem, ha magára nézek, fáj. De muszáj magát nézmem, különben sötét van, nem látok.

FLÓRA:

Beszélgetésük meleg, félreértéseket tisztázó lehetett. Mindkettőnek könnyes volt a szeme.

ILLYÉS GYULA:

(Visszasétál jövődöbeli otthona díszletei közé.)

Mikor több évi eltávolodás után József Attila utolsó napjaiban magához kére-
tett, nagy nekikészülődéssel először az ellentéteket akartuk elintézni. Pirulva
akadtunk el, semmi eszmei ellentét nem volt, semmi irodalmi; legfeljebb az, hogy ő
akkor már nem akart írni, s én ezt nem helyeseltem. Politikai ellentét sem volt,
városi, falusi sem. Két perc múlva személyes sem. Életem egyik legmegrázóbb
emléke ez. Barátságunk, mely az előző években elhidegült, egy perc alatt, egy öle-
lés alatt ismét a régi lett. Minden ellentétet feloldtunk, minden félreértést tisztáz-
tunk – folyton könnyezett, én is.

FLÓRA:

Illyés Gyula hamarosan elment. Attilával kettesben maradtunk. Nem éppen de-
rűs, de nyugodt kedélyállapotban. Majd telefonhoz hívott Ignó Pál. Megkért,
másnap kísérjem ki József Attilát a vasútállomásra, mert nővérével akkor utazik
Szárszóra. Megdöbbsentem ezen a váratlan, gyors elutazáson, de nem tehettem
semmit. Aztán Attilát kérte a telefonhoz. Nem tudom, hogyan mondhatta meg neki
ezt az „ultimátum”-ot, de Attila teljesen feldűlva, magánkívül jött vissza a szobába.
Levetette magát az ágyra, ide-oda dobálta magát, kezével szívtájékát szorította,
jajgatott, kiabált,

JÓZSEF ATTILA:

Öljenek meg, ne kínozzanak, ne cipeljenek el, magamtól is elmegyek a bolondokházába!

FLÓRA:

Összefutottak az orvosok, ápolónők, de csak álltak, tehetetlenül.

Akkor már láttam „dühöngő elmebeteg” is, nem egyet, de Attilát nem tudtam
azokhoz hasonlítani. Olyan volt, mint valamiféle életveszélyes, mindent elsodró
természeti tünemény: száguldó vihar, tomboló tűz, rohanó árvíz. Fölháborodása,
mindaz, amit mondott, logikus volt, igaz és – jogos. Lassan-lassan mégis csillapod-
ni kezdett; lehunyt szemmel feküdt, sokáig hallgatott.

JÓZSEF ATTILA:

Mondja, meglátogat majd a bolondokházában is?

FLÓRA:

Nem fog odakerülni, de ott látogatom meg, ahol lesz.

Leverten, szomorú hangulatban váltunk el.

(Előbb Flóra, majd József Attila is elhagyja a kórtermet,
a köztes térben álldogálnak.)

November 4-én, csütörtökön Attila, Jolán és én kimentünk a Déli pályaudvarra. Ők felültek a szárszói vonatra, az utolsó kocsiba, én lent maradtam. Attila kinézett az ablakon, tekintete kétségbeesett volt, sötét, reménytelen. Biztattam: meglátogatom, hamarosan visszajön jó állapotban. Nem válaszolt. A hátsó ablakon nézett kifelé, amíg csak el nem fordult a vonat.

De hamarosan levél jött tőle, hívott, menjek le Szárszóra. Nővérei is hívtak.

Vasárnap hajnalban leutaztam hozzájuk, november 28-án. Attila az állomáson várt. Szomorú volt és hallgatag.

Az egyszerű, de meleg falusi lakásban két szobában hatan laktak: Attila, Jolán, Etus és három gyermeke. Szívesen fogadtak. Én zavarban voltam, elfogódott – nem tudom, miért. A gyermekeknek csokoládét vittem. Megebédeltünk: nyilván anyagi erejükön felüli jó ebédet, csirkét készítettek. Azután átmentünk a másik – kisebbik – szobába, ketten, beszélgetni, az ajtó nyitva volt. Átadott két verset: a *Karóval jöttél...* és az *Íme hát megeltem hazámat...* címűt. Ezeket akkor írta, gyorsan, amikor érkezésemről értesítettem, hogy lássam, dolgozik. A verseknek nagyon örültem, javulásnak hittem.

Délután megfürösztték a gyerekeket, éneklés, viháncolás közben. Attilára nem hatott ez sem, levert volt, merengő, el-elrévedő.

JÓZSEF ATTILA:

*Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél,
annak, ki tűzhelyet, családot,
már végképp másoknak remél.*

FLÓRA:

Kikísért az állomásra. Fölszálltam a vonatra, lehúztam az ablakot. És ott, arra a néhány percre, amíg a vonat meg nem indult, ismét olyan lelkes, rajongó lett, mint tavasszal. Szaladt az induló vonat mellett. Arca kinyílt, mosolygott. A hangja friss, vidám.

JÓZSEF ATTILA:

Karácsonykor esküszünk!

FLÓRA:

Ezek voltak hozzám utolsó szavai, ekkor láttuk egymást utoljára.

(József Attila újra az ágyra ül.)

December elsején egy kosár almát küldtem a gyerekeknek, néhány sor kíséretében.

Kedves Attila,

Értesítsen, hogyan érzi magát. Szeretném, ha maga is hiszni tudna a csodában.

A „csoda”, amiben hittem és ő is reménykedett, hogy az új évben ő majd megfelelő munkát kap, én pedig rendszeres fizetést.

December 3-án, pénteken délben levél jött Attilától. Hív, hogy a következő vasárnap, vagyis ötödikén, újra látogassam meg őket.

December 4-én kora reggel táviratot kaptam Ignotus Páltól. Arra kért, hívjam fel telefonon, minél előbb. Azonnal átszaladtam egy üzletbe, ahonnan telefonálni szoktam. Ignotus minden bevezetés nélkül, lassan, majdnem tagolva közölte: „József Attila tegnap este a vonat elé vetette magát és...” Itt elhallgatott. – És? – és? – „És meghalt.” A temetés idejéről majd értesítenek.

Hazamenet levél várt. József Attila december 3-án – halála napján – írt és föl-adott búcsúlevele.

JÓZSEF ATTILA:

Kedves Flóra!

Bocsásson meg nekem. Hiszek a csodában. Számomra csak egy csoda lehetséges és azt meg is teszem. Tudom, hogy szeretett, tudta, hogy szeretem. A többi nem rajtunk múltott. „Aztán mit sírsz, ha sorsunk írva van már!” – ezt Kosztolányi írta.

Csókolom a kezét és sok barátsággal, szeretettel üdvözlöm. Köszönjük az almákat, én is ettem belőlük, jöllehet a gyerekeknek küldte s én bizony nem is kértem belőlük. Csak elvettem egyet. Attila.

U. i. Kérem, vasárnap ne jöjjön.

(József Attila balra kimegy a színről, leül a kávéházi asztal mellé,
s némán figyeli a halála után történeteket.)

ILLYÉS GYULA:

(A köztes térben, kezében a *Nyugat* 1937. decemberi számával.)

Félórája kaptam halála hírért, rögtön azzal, hogy emlékezzem meg róla itt, a *Nyugat* hasábjain, azonnal, mert a lapot már nyomják. Még el se hittem, egész valómmal még meg sem érthettem, s máris képviselnem kellene a gyászt. Félóráig csak álltam az ablaknak dőlve, a végén vettem észre, hogy a könny végigfolyt az arcomon.

Ifjú korunkban jóbarátok voltunk, aztán eltávolodtunk egész mostanáig, mikor vidékre utazása előestéjén magához kért, s déltől estig, feloldva s feledve minden ellentétet, félreértést, ismét úgy voltunk, mint hajdanában.

Kortársak, bajtársak, eszmetársak voltunk, s mégis, szinte kegyetlen szántsándékkal, mennyi kínzó ellentétet vetett közénk a sors: a legszörnyűbbet, melyről még beszélni sem tudok, épp az utolsó esztendőben.

Beteg volt, de én betegségét átmeneti állapotnak tartottam, olyasfélének, mint az ihletet. Orvosai menthetetlennek mondták. Hölderlini sors vár rá – gondoltam, önzően az irodalomra gondolva, arra, mit adhat még az embereknek ez a rendkívüli, a fájdalom legmagasabb csúcsaira jutott lélek.

De én hasztalan akarnám, hogy mást sirassak benne, mint az embert; ez volt a legfontosabb. Hogy eltörpül minden veszekvés, harc, ellentét, még az elv is, ami mindennek célt adott, amellet, hogy ő meghalt. Még a vitára is őt becsültem legjobban – minek a szó már? „– Meg fogok halni” – mondta, mikor elváláskor könnyezve összeöleleztünk. „Ördögöt halsz meg” – feleltem vigaszul neki, tréfásan, de magam is könnyezve. Hozzátehetném most, hogy művei révén lelke sohasem fog meghalni. De ez sem vigasz.

FLÓRA:

A temetésre nem mentem el. Soha addig ilyen szívfájdalom még nem ért.

ILLYÉS GYULA:

(Átsétál Flórával majdani közös otthonuk díszletei közé.

A kávéházi színpadrész elsötétül.)

*Nyúltál azért, kit én találtam,
vitted volna magadnak
a köd-világba hogy csatádban
segítsen tántorgó agyadnak
én odaadtam volna és ő
ment is – szívnél különb a lélek
de lett minden egyszerre késő
berántott a köd karma téged –*

FLÓRA:

József Attila halála után még keserűbb-reménytelenebb lelkiállapotba jutottam. Illyés Gyula fölkeresett, úgy érezte, vigaszra, támaszra szorulok. Az ő depressziója is súlyosbodott. Ekkor beszéltünk először teljesen nyíltan a kettőnk összetartozásának lehetőségéről. Személyesen adta át egy december 21-én írt levelét; ebben lelki válsága mélyéig föltárul.

ILLYÉS GYULA:

Megint egy iszonyú nap; reggeltől délig céltalan kószálás, két kávéházban is voltam, félóránál tovább egyikben sem bírtam ki; délután, egész estig csak hevertem, se a bor, se a csillapító nem használt. Néztem a mennyezetet, két alkalommal is úgy éreztem, hogy kimegyek az erkélyre, s boldogság, nyugalom lesz, ha átbukom a korlátot...

Most nyolc óra. Ha nem találkozhatom, ha nem beszélhetek veled, tán ez a feszültség felenged attól is, ha írok, legalább addig, amíg írok... menekülésből..."

FLÓRA:

Nem éreztük magunkat Illyés Gyulával szabadabbnak. Attila halála, felesége szenvedése talán még kegyetlenebb elválasztó kard lett köztünk.

Megpróbáltunk mi is – mint már annyian mások, többnyire sikertelenül – csak jóbarátságra korlátozódni. „Kedves Barátom” megszólítással leveleztünk. Rendszeresen találkoztunk ugyan, késő délután, a munkánk után, legtöbbször a nagykörúti Deák kávéházban, de ott – angolul tanultunk.

Illyés Gyula válópere megindult. Hogy mikortól, nem kérdeztem. 1938-ban vált el feleségétől, tudtommal nem miattam.

József Attila halála után a rágalmak, vádak valósággal elárasztották őt, engem kevésbé nyíltan, de gyűlölet övezett. Mi magunk – bár lelkipurdalásra, felelősségérzésre nem volt okunk – menekültünk a nyilvánosság elől. Csak titokban, szorongással tele mertünk találkozni. Ha valaki – elég gyakran – József Attila verseihez való kapcsolatmról érdeklődött, a legtermészetesebben letagadtam, vagy – bizalmasabb barátaim esetében – kitértem a válasz elől...

1938-ban elhatároztam, hogy megoldom ezt a fájdalmas, kibírhatatlan helyzetet: Brazíliába megyek gyógypedagógusnak, ahol akkor még ez a terület fejletlen volt. Úgy éreztem, ott használni tudok.

Végül mégis itthon tartott a sorsom. Összeházasodtunk Illyés Gyulával, teljesen titokban, még a legszűkebb családjunk is csak utólag tudott róla. Egy viceházmester s annak asztalossegéd barátja volt a tanúnk, se azelőtt, se azóta nem láttuk őket. Közben beköltöztünk a szüleim által épített családi ház egyik lakásába. Ámbár ennek a titkos házasságnak nem kis varázsa volt, lányunk, Ika megszületése után elterjedt összetartozásunk híre. Így kezdtünk nyilvánosan is nyugodtabban munkánknak, hivatásunknak élni.

ILLYÉS GYULA:

(Naplót ír.)

1976. június 5.

Vacsora Déryéknél, Ella, Aczélék. Latinovits öngyilkossága. Miért vonat elé s a Balatonnál? Mint B. Nagy László is. A vasutasok szerint mintha az egész országból ide mennének az öngyilkosok, József Attila példájának büvöletében – ahogy valamikor a Ferenc József-híd Turul-madarára másztak föl. Aczél György bizonyos benne, hogy József Attila nem szándékosan kúszott a vagonok közé, hanem tompult éberséggel,

a sok csillapító hatása alatt. Ő részletesen kivallatta az akkor odahívott rendőrtisztet. „De hát – maradjon a legenda” – így Aczél.

S a búcsúversek? Folyt a hozzászólás. Egyedül Flóra, akinek leglényegesebb véleménye lehetett, hallgatott, figyelte, mi alakul ki.

Kössük össze az életünket, légy az enyém, nem tudok élni nélküled – ezek voltak az udvarlásom grádicsai Flórának; ma ez a mondat tömöríti magába az élni akarást és a tragikumot: Ne halj meg! Ne, még a halálom után sem.

De ha ő megy el előbb? Ez elfogadhatatlanabb, mint maga a halálom. A megkönnyítő tervezés: hogyan tudok addig a percig annyi mérget összeszedni, hogy egy perccel sem éljem túl.

FLÓRA:

(Ő is naplót ír.)

1983. február 20.

Gyula a nagyszobában dolgozik a sarokablaknál. Valamiért föláll, megtántorodik, hátrazuhan.

ILLYÉS GYULA: (kiáltva)

Flóra!

FLÓRA:

Egy ugrással ott vagyok, még sikerül felfognom, feje a kárpitozott székre csúszik, lassan leengedem, párnát teszek alá.

(Illyés Gyula befekszik az ágyba, Flóra a jobb oldali székre ül.)

Egyszemélyes szobát kap (az asztal helyett nekem is betesznek egy pamlagot). II. emelet, 13-as szoba, 13-as ágy, 13-as ágynemű.

Reggel köré gyűlnek az orvosok. Gyula látszólag tréfálkozva mondja, de komolyan érti:

ILLYÉS GYULA:

Most bejöttem ide a kórházba, itt vagytok körülöttem, de megmondom, nem fogok meggyógyulni. Nem akarok meggyógyulni. Csak arra kérlek benneteket, ne hagyjatok nagyon szenvedni.

FLÓRA:

Az orvosok igyekeznek tréfásan válaszolni, megnyugtatóan. Infúziókat kap, kb. 4 liternyit.

Gyula napjában többször is el-elszunnyad, vagy nyugodtan fekszik, nagyon keveset beszél. Mellette ülök, összekulcsoljuk a kezünket. – Ilyenkor vajon mi foglalkoztatja? Egynéhány szava – mondata – elárulja, hogy a „múlt”. A sok gyanú, rágalom, vád és támadás, ami élete hosszán érte. A testi fájdalmakat Gyula hőiesen viselte, de a lelki szenvedésre szinte túlzottan is érzékeny volt. Ez süllyesztette őt a depresszió mélységeibe.

1983. április 4. húsvétvasárnap.

Nyugodt éjszaka. Reggel a zuhanyozás után elég friss, mosolyog. Ekkor lép be Ika. Próbálja életkedvre hangolni. Gyula ettől megnyugszik. Nagy megkönnyebülés. Mielőtt Ika elmegy, még bejelenti, hogy holnap jön látogatóba Iván.

ILLYÉS GYULA:

Halottnézőbe.

FLÓRA:

Hát mégsem nyugodott meg, nem adta föl a meghalás gondolatát.

Április 5. húsvéthétfő.

Ma jobb étvágyal evett. De soványodik. A megnőtt szeme szürkés-kék, mint az alkonyat, gyönyörű szép.

Nem kábult, frissebb, mint a múlt héten.

ILLYÉS GYULA:

A bűneimre gondolok, a vétkeimre. Nagy Lajoséknál nagyon rossz állapotban voltam lelkileg. Szerelmes voltam magába, és nem tudtam, mi lesz. Indulatból bevágtam az ablakot, betörtem.

FLÓRA:

És? Ez nem „bűn”, nem bántódhattak meg ezért. És más? Akarsz még valamiről beszélni? Amiről nem tudok?

ILLYÉS GYULA:

(Nagyon hosszú, kifeszített szünet után, meghitten.)

Mindenről tudsz.

FLÓRA:

(Mosolyogva, megnyugodva.)

Te is rólam.

1983. április 13. szerda

Gyengül, nincs kedve élni, nem akar élni.

„Tudatvesztő” orvosságot kér. De azt nem lehet adni, mert remény van a gyógyulásra, bizonygatják az orvosok, s abból a tudatvesztéses állapotból már nem lehetne visszahozni.

Az orvosok előtt még mindig megpróbálja tréfába rejteni állapotát. Hogy van? – kérdezték tőle reggel a nagyviziten.

ILLYÉS GYULA:

Egyre sanyarúbban.

FLÓRA:

De engem már az utóbbi napokban alig engedett el maga mellől.

Április 14. csütörtök

A gyomorvérzés erősödik. Gyula gyengül. Elrendelik a vérátömlesztést.

Éjszaka; az utolsó éjszakája. Ő érzi-e? És szembenéz-e vele? Én nem sejtem.

Az orvosi biztatások hatására – remélek.

Este még elalszik. Majd fölriad, kéri, hogy húzzam ki az injekciós csövet a karjából. – Nem lehet, kérem a türelmét (fogom a karját), a vérnek folyni kell.

ILLYÉS GYULA:

Menjünk el innen!

FLÓRA:

Most nem lehet, éjszaka van, majd reggel, az orvosok segítenek.

Nyugtató szavaimra csöndesen elalszik.

Április 15. péntek

Gyula egy-két jajt mond, vagy csak mélyet sóhajt? – mellette ülök, fogom a kezét.

ILLYÉS GYULA:

Fölkelek, menjünk el. Nagyon rosszul vagyok.

FLÓRA:

Kirohanok az orvosért. Éppen az ajtó előtt halad el Szolnoki, az osztályos orvos. Majdnem nekimegyek, kezében a szokásos fájdalomcsillapító. Beadja a vénába.

Gyula megnyugszik, csendesen elalszik. Nyugodt, szép sima az arca. Alszik. Szolnoki nem megy ki a szobából. Bejön Margitka, az ügyeletes nővér, bejön Wabrosch, Noszkay. Valaki szólhatott nekik. Leülnek, hallgatnak.

Gyula újra egy-két mélyebb lélegzetet vesz, teste hirtelen hosszan kinyúlik. Szeme lehunyva, arca sima, nyugodt. Alszik tovább. Senki nem szól semmit.

Kérdezem Wabroscht: – *Ugye, Gyula csak alszik?* – Nem felel senki. Újra kérdezem: – *Ugye, föl lehet őt ébreszteni? Csak alszik?*

Wabrosch, egy kis szünet után: „*Meghalt*”.

Tíz óra tíz perc, mondja valaki.

Szemhéja nem nyílik föl, álla nem esik le.

Az a fájdalom tör rám, ami halálomig nem fog elhagyni.

(A szín elsötétül, a reflektor Flórára szegeződik,
aki összetörten ül a betegágy/ravatal mellett.)

ILLYÉS GYULA:

(Hangja magnetofonról hangzik fel.)

Hogy végzem? Nem tudom. Akárhogy:

a búcsú szavát már tudom:

azt rendelem: túlélj

és minden lépésed legyen áldott

s bünt is büntudatlan ítélj –

JÓZSEF ATTILA:

(Továbbra is ott ül a sötétben,

a múltat jelképező bal oldali színpadtérben,

alakja homályosan látszik,

de az ő hangja is magnetofonról szólal meg.)

Érdekeimből megértettél,

bátorra vakmerőből tettél,

kínlódtál, amig nem szerettél,

egész világom ege lettél, –

hát dicsértessél s hirdettessél,

minden korokon át szeressél

s nehogy bárkiben alább essél,

mindig, mindenütt megméréssél!

(A vers utolsó sora **visszhangzó** hatást keltve hangzik el.

Flóráról is lassan lemegy a fény.

Teljes sötétség.)

Vége